

Azərbaycan xalqının başına havadarlarınıñ köməyilə ermənilər tərəfindən getirilmiş bələlər, kütłəvi qırğınlar, talanlar və soyqırımı siyaseti bəresində yalnız XX əsrin səksəninci illerinin sonundan və doxsanıncı illerin əvvəllərindən başlayaraq açıqlamalar verilməyə başlanılmışdır.

Etiraf etmek lazımdır ki, müstəqillik illerine qədər xalqımıza qarşı tərədilən facieler barede daha çox fakt, sənəd, həqiqət bilməyə cəhd etdiyimiz haldə, en yaxın tariximiz olan XX əsrin əvvəlləri və 1918-1920-ci illerde olmuş erməni vəhşiliyi barəsində özümüzə və dünyaya çatdırıb. Ləcəyimiz seviyyədə təbliğat maşını yarada bilməmişdik. Memlekətimizin bütövülüyünün qorunması, erməni qırğıının qarşısının alınmasında misilsiz xidmətlər göstərmış xalq qəhrəmanları seviyyəsinə yüksəlmış iğid oğullarımız barendə qədərince yazmış və onları xalqa tanıtırda bilməmişdik. Şükürler olsun ki, müstəqilliliğin illerində bir daha yeqin edilmişdir ki, biz ziyalılar qarşısında unutqan yaddaşdan təmizlənməkdən da ha vacib məqsəd dayanır. 70 illik yasaqdan və təhrirdən sonra indi aşkarlıq işığında aparılan tədqiqatlar və araşdırılmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, tarixə və soykökə bağlılıq, milli tariximiz öyrənilməsi səhifelerinin arasdırılması indi daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son ilərə qədər milletlərarası münasibətlər və ümumilikdə xalqımızın başına getirilən belalar sahə təlqin edilirək çatdırılmışdır. Ən dəhşətliyi budur ki, 70 il qadağalarla, saxta beynəlməlilik təbliğati təşviç etmək bize unutdurmuşular. Xalqımızın sırrı açılmamış çox səhifələri vardır ki, bugünkü və gələcək nəsillerimiz bunları bilməlidir. Çünkü bunlar bilindikcə 20 Yanvara gedən yol bilinəcekdir. Bu mənəda xalqımızın keçidi yola nəzər salmaq, torpaqlarımızın bütövülüyünə zərba vuranlara qarşı iğidlik nümunəsi göstərənlərin fəaliyyətini işıqlandırmaq məqsədilə gerçək tarixe müraciət etmek daha məqsədəyendum.

Xalqımıza qarşı tərədilən amansız facielerin derin tarixi kökləri var. Tarixi gerçəkliliyi izləyərkən görürük ki, ermənilərin 1918-ci ilə qədər müstəqil dövlətçiliyi olmayıb. Erməni başçıları "böyük Ermenistan" yaratmaq xülyası ilə XVII əsrden dünyanın iri dövlətlərinə müraciət etmişlər. Rusiya və Qəribin bəzi iri dövlətləri yaxın sərqiye hökmənləri etmək, İran və Türkiyəni zəiflətmək məqsədilə erməniləri dəstəkləmişlər.

Mənbələr göstərir ki, ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşməsi müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Bu prosesde XVI-XVII əsrlər və XVIII əsrin ilk rübündə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı mühərbiyətlərinin və Rusiya imperatoru I Pyotr xüsusi rolunu olmuşdu. Məhz buna görə de XVII əsrin sonu və XVIII əsrin birinci yarısında erməni ideoloqlarının Qəribi Avropa və Çar Rusiyasına təqdim etdiyi plan və layihələrdə nəzərdə tutulan erməni dövlətinin, əsasən Səfəvi dövlətinə məxsus Azərbaycan ərazilərində və Osmanlı dövlətinin Şərqi Anadolu torpaqlarında qurulması planlaşdırıldı.

Rusiya imperiyasının Qafqaz siyasetinin tərkib hissəsi kimi "erməni məsəlesi" əsas götürüldür. Həm I Pyotr, həm de II Yekaterinanın Qafqazın, xüsusiilə Cənubi Qafqazın işğalında bu faktora xüsusi üstünlük vermişdir. 1721-ci ilde Qafqaza yürüşə çıxan və 1723-cü ilde Azərbaycanın Xəzəryani ərazilərinə, Bakını işğal edən I Pyotr sentyabrın 3-de Bakının alınmasını bayram etdi. Bakı şəhəri rus komendantı knyaz Bryatinskini idarəsinə verildi. 1724-cü ilin 10 noyabrında I Pyotr 3 erməni katolikosunu qəbul etmiş, onların ermənilərin Xəzəryani vilayətinə köçürülməliyi barədə xahişlərinə dinləmişdir. I Pyotr yeri əhalinin sərt müqavimətini gördükde, "erməni kartını işə salmış və azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında, xüsusiilə Gilanda, Mazandaranda,

Xalqımıza qarşı məkrili siyasetin növbəti təzahürü

Bakı və Dərbənddə ermənilərin məskunlaşdırılması barede göstəriş vermişdi. I Pyotr xələflərinə ünvanlaşdırılmış tarixi vəsiyyət isə təkcə Rusiya imperiyasının deyil, nəticə etibarələ bolşevik Rusiyasının da Cənubi Qafqaz siyasetinin əsasını təşkil etmişdi.

I Pyotr tərəfindən irəli sürülen tarixi vəzifələrin həyata keçirilməsində ermənilərə xüsusi rol ayrılmışdır. Ermənilər bu rolu uğurla yerinə yetirməkde geniş və hərtərəfli imtiyazlar almışlar. Bunlar hüquqi-siyasi cəhətdən I Pyotrın erməni xalqına 1724-cü il 10 noyabr tarixli əlahəzərət fərmanında, II Yekaterinanın 1768-ci ilde imperiya-nın ermənilərə məxsus hamiliyi barede fərmanında, I Pavelin manifestində, 1802-ci ilde çar I Aleksandrin Qafqaz canisi A.Sisianova konkret təlimatında, 1828-ci il Türkmençay müqaviləsinin 15-ci maddəsində, 1829-cu il Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsində öz eksini tapmışdır. II Yekaterinanın birbaşa göstərişi ile hazırlanın planlarında İran və Türkiyə qarşı Cənubi Qafqazda Rusiyanın siyasi və strateji forpostuna çevriləcək vassal xristian dövləti əsasən Qara-bağ və İrəvan xanlığı və həmçinin Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində "Alban carlığı" formasında qurulması nəzərdə tutulurdu.

Bütün bunlar bir daha çar Rusiyasının erməni dövləti yaratmaq niyyətinin ermənilər üçün deyil, daha uzadgören bir siyaset olduğunu, imperiyanın məhz Cənubi Qafqazın işğalında ermənilərən bir alet kimi yaralarlaq siyasetinin tərkib hissəsi olduğunu açıqca göstərir. XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdırın Rusiya imperiyası artıq ermənilərin ortaya atdığı "böyük Ermenistan" ideyasının ağ yalan olduğunu bile-bile Cənubi Qafqazda "Erməni vilayəti"ni yaratdı. Bu qurumda aparıcı rolu sayca onlardan dəfələrənən çox olan azərbaycanlılara deyil, məhz azlıqla olan ermənilərə verdi.

Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılması ilk öncə, erməni kilsə xadimlərinin xüsusi göstərişi ilə sənədlər şəklində tərtib olunaraq həyata keçirildi. İrəvan xanlığı hələ işğal edilməmiş, 29 iyun 1827-ci ilde Üçkilsə katolikosunun göstərişi ilə

İrəvan qalasının plan-xəritəsi tərtib edilərək Rusiya komandanlığına təqdim edilmişdir. Həmin plan-xəritədə İrəvan qalasının daxilində erməni kilsəsi təsvir edilmişdir. Çar Rusiyası tərəfindən İrəvan qalası işğal olunduandan sonra burada azərbaycanlılara məxsus maddi və mənəvi abidələrimizin mehvini, xristianlaşdırılmasına və ya erməniləşdirilməsinə başlanılmışdır. Bu iş dövlət saviyəsində həyata keçirilirdi. Rusiya imperatoru I Nikolayın 13 noyabr 1827-ci il tarixli fərmanı ilə İrəvanın baş məscidi pravoslav yunan-rus kilsəsinə çevrildi. Diger mənbənin məlumatına görə, İrəvan qalasında yerləşən Rəcəb paşa məscidi rus-yunan kilsəsinə çevrilmişdir.

Türkmençay müqaviləsindən dərhal sonra - 1828-ci il Martin 21-də I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "erməni vilayəti" təşkil edildi. Bu tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılıcak gelecek Ermənistən təməli idi. Həmin vaxtin rəsmi statistikasına görə, "erməni vilayəti"nin mərkəzi olan İrəvan şəhərində 7331 azərbaycanlı, 2369 erməni yaşayırdı.

Buna paralel olaraq Türkmençay müqaviləsinin 15-ci bəndinə əsasən, İrəvandən 40 min erməni İrəvan, Qara-bağ və Naxçıvan köçürüldü. Analoji proses XIX əsrə - 1829-cu və 1878-ci illerde Rusiya-Türkiyə mühərbiyətlərinin yekununda da özünü göstərdi. Türkiyə ərazisindən təxminən 85 min erməni köçürülek sözügedən bölgələrə maskunlaşdırıldı. Çarızmin köçürmə siyaseti Qara-bağda və İrəvanda demografik tərkibi dəyişdi. 1832-ci ilde Qarabağ əhalisinin 91 faizi azərbaycanlılar, 8,4 faizi isə ermənilər təşkil edirdi. 20,546 ailədən 13,965-i azərbaycanlılar, 6491-i isə ermənilər idi. Köçürmə siyaseti nəticəsində azərbaycanlıların faizi 64,8 faizə endi, ermənilər faizi isə 43,8 faizə qalxdı.

XIX əsrin sonunda İrəvan quberniyası azərbaycanlılarının sayına görə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından sonra Qafqazda üçüncü yeri tuturdı. Rusiya imperiyasında ilk dəfə olaraq əhalinin siyahıya alınmasında əldə olunan göstəricilər görə, 1897-ci ilde İrəvan quberniyasında 313 min 178 azərbaycanlı yaşayıb. 1914-cü

ilədək İrəvan quberniyasının əhalisinin 40 dəfə artaraq 570 min nəfər olmuşdu. Lakin Azərbaycan əhalisinin sayı cəmisi 4,6 dəfə artmışdı. Hətta bu qədər sixidirəmə və deportasiya müşqabılində yənə 1916-ci ilde İrəvan əhalisinin təxminən 45 fai zi, yəni 247 min nəfəri azərbaycanlıları idı.

Azərbaycan, Türkiye və Gürcüstən ərazisində "böyük Ermenistan" qurmağı niyyətləyən, qəribin hakim dairələri tərəfindən şirnikləndirilmiş erməni separatçıları 1862, 1878, 1884-cü illərdə Türkiyənin Zeytun, 1880-ci ilde Samsun və 1884-cü ilde Van vilayətlərində qanlı facieler, qırğınlardır. 1896-ci ilde İstanbul poçtxanasını partlatmış və neçə-neçə günsüz qanlı qəltən etmişlər. Bundan sonra erməni milətçiləri mührənələr Qafqaza keçirmişlər. 1887-ci ilde Cenevrədə "Qnçaq", 1890-ci ilde, Tiflisdə "Daşnakşütüy" və 1895-ci ilde Nyu Yorkda "Erməni Vətənpərvərli İttifaqı" kimi siyasi terror təşkilətləri yaradılmışlar.

Ermənilər 1905-ci il rus inqilabının başlanmasına ilə ölkədə yaranmış hərc-mərclikdən istifadə edərək İrəvanda, Bakida, Şuşada, Gəncədə, Qazaxda və digər yerlərdə milli qırğınlardır. Şuşada qırğına başlaması üçün Zarislı kəndində atdan yixilaraq başı qanamış erməniləri atın dirərək şəhərin mərkəzine gətirib ucadan qışqırımları ki, görün türklər erməni nə hala salıb. Kimi gözlüyiniz. 1905-ci ilin fevralın 6-9-da və avqustun 20-25-də İrəvanda, Şuşada, Zəngəzurda bir neçə dəfə başlanan kütłəvi qırğınlarda minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirmiş və kəndləri talan etmişlər. Xankendidə doğulub boy-a-başa çatmış, qırğınlardan şahidi olmuş Ohanes Apresyan xatirələrində qeyd edir: "Rus-Kazak birleşmələri türklər və erməniləri bir-birinə savaşdırırlar. Onlar deyildilər ki, biz gündüzlər sakitliyi bərpa edirik. Gecələr sizin evlərin qonağıyıq. Onda nə bildirsən! Təredilən qırqın və fərayədin səsində qulağıma pambıq tıxamağa məcbur olurdum.

1905-07-ci illər inqilabından sonra da azərbaycanlıların soyqırımı örtülü şəkildə davam etdirildi. Bunu statistik məlumatlar da təsdiqləyir. 1905-07-ci illər inqilabından sonra da azərbaycanlıların soyqırımı örtülü şəkildə davam etdirildi. Bunu statistik məlumatlar da təsdiqləyir.

(Ardi var)

Sikar QASIMOV,
Azərbaycan Texniki Universitetinin İctimai
fənlər kafedrasının müdürü,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

1914-cü ildə başlanan I Dünya müharibəsi və 1917-ci il inqilabları ermənilərin "böyük Ermenistan" iddiası üçün olverisi şərait yaratdı.

1915-ci ilin əvvəlində Türkiyənin şimalı-şərq bölgələrinin erməni əhalisi Osmanlı dövlətinə qarşı mühərbiyə və türklər qarşı kütłəvi qırğınlara başladı. Bunun cavabında Osmanlı dövləti erməni əhalisinin o ərazilərdən kütłəvi şəkildə köçürülməsi barədə emr verdi. Erməni dövləti onları Ərzurum, Qars, Van və digər ərazilərdən cənuba - Suriya sərhədlərinə köçürmeye məcbur olmuşdu. Xain xisletli ermənilər sonralar, o zamanki hadisələrdən "erməni soyqırımı"nın törendiləməsi adı altında öz məqsədləri üçün istifadə etmişlər və indi də istifadə etməkdəirlər. Əslində, Türkiye vətəndaşı olan ermənilər xainlik edərək ruslar tərəfindən türklər qarşı vuruşmuşlar. Bu məqsədə könlü dəstələr yaratmışlar.

Məlum hadisələr zamanı erməni hərbi dəstələri ile birlikdə İrəvan quberniyasına, Qarabağ və Zəngəzura böyük miqdarda erməni əhalisi da köçüb gəlmişdi. Onlar bu ərazilərdə azərbaycanlılara divan tutmaqaya başladılar. 1918-ci ilin martına qədər İrəvan quberniyasında 199 azərbaycanlı kəndi dağıtdılmışdı. Bu ərazidə yaşayan azərbaycanlılar bir qismi ermənilər tərəfindən qəllə yetirilmiş, qalanları isə Osmanlı ordusunun nəzərət etdiyi ərazilərə qaçmağa məcbur olmuşlar.

1918-ci ilin martında yenidən ermənilər Bakıda və ətraf rayonlarda qırğınlardır. Məlum hadisələr zamanı erməni hərbi dəstələri ile birlikdə İrəvan quberniyasına, Qarabağ və Zəngəzura böyük miqdarda erməni əhalisi da köçüb gəlmişdi. Onlar bu ərazilərdə azərbaycanlılara divan tutmaqaya başladılar. 1918-ci ilin martına qədər İrəvan quberniyasında 199 azərbaycanlı kəndi dağıtdılmışdı. Bu ərazidə yaşayan azərbaycanlılar bir qismi ermənilər tərəfindən qəllə yetirilmiş, qalanları isə Osmanlı ordusunun nəzərət etdiyi ərazilərə qaçmağa məcbur olmuşlar.

Ermənilər və bolşeviklər qırğının dayandığı ilk günlərdə cinayətləri ört-basdır etmək və özlərinin təmizə çıxarmaq üçün vasitələr axtarırlar. "Erməni ziyalıları" antitürk təbliğat maşını işə salırlar. Belə ki, soyqırımdan sonra erməni keşfi əvvəlcə Tiflis, sonra isə Bakıya gelir. Qayıdarakn deyir: "Mən Bakıya bir batman dərdə geldim, amma oradan 10 batman dərdə qayıdır. Ona görə ki, Bakının Türk-Islam şəhəri olduğunu gördüm". Erməni yepiskopu Baqrاد isə qırğınlardan bir qədər sonra 1919-cu ilin payızında Bakıya gelmiş ABŞ missiyasının başçısı general Harbarda təqdim etdiyi sonəldərə mart hadisələrində ermənilər iştirakını inkar edir. Şəhərindən qırğınlardan qəllə yetirilmişlər. Bakıda 10 batman dərdə qayıdır. Ona görə ki, Bakının Türk-Islam şəhəri olduğunu gördüm". Erməni yepiskopu Baqrاد isə qırğınlardan bir qədər sonra 1919-cu ilin payızında Bakıya gelmiş ABŞ missiyasının başçısı general Harbarda təqdim etdiyi sonəldərə mart hadisələrində ermənilər iştirakını inkar edir. Şəhərindən qırğınlardan qəllə yetirilmişlər. Bakıda 10 batman dərdə qayıdır. Ona görə ki, Bakının Türk-Islam şəhəri olduğunu gördüm". Erməni yepiskopu Baqrاد isə qırğınlardan bir qədər sonra 1919-cu ilin payızında Bakıya gelmiş ABŞ missiyasının başçısı general Harbarda təqdim etdiyi sonəldərə mart hadisələrində ermənilər iştirakını inkar edir. Şəhərindən qırğınlardan qəllə yetirmişlər. Bakıda 10 batman dərdə qayıdır. Ona görə ki, Bakının Türk-Islam şəhəri olduğunu gördüm". Erməni yepiskopu Baqrاد isə qırğınlardan bir qədər sonra 1919-cu ilin payızında Bakıya gelmiş ABŞ missiyasının başçısı general Harbarda təqdim etdiyi sonəldərə mart hadisələrində ermənilər iştirakını inkar edir. Şəhərindən q